

Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет

**ІННОВАТИКА
У ВИХОВАННІ**

Збірник наукових праць

Випуск 1

Засновано у 2015 році

Рівне – 2015

УДК 37 : 005.591.6

I - 66

ББК 74.200

Інноватика у вихованні : зб. наук. пр. Вип. 1 / упоряд. О. Б. Петренко ; ред. кол. : О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін. – Рівне : РДГУ, 2015. – 288 с.

До збірника увійшли наукові праці, здійснені у галузі теорії і методики виховання. Статті спрямовані на багатоаспектне висвітлення основних напрямів, сучасних підходів до змісту, форм і технологій виховного процесу, починаючи від дошкілля і завершуючи вищою школою.

Редакційна колегія:

Головний редактор: **Петренко Оксана Борисівна**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету;

Заступники головного редактора: **Гринькова Надія Михайлівна**, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету;

Відповідальний секретар: **Ціпан Тетяна Степанівна**, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету.

Члени редакційної ради:

Сухомлинська О. В., доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, Академік-секретар Відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України;

Бех І. Д., доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України;

Пустовіт Г. П., доктор педагогічних наук, професор, Вчений секретар Відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України;

Павелків Р. В., доктор психологічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної та навчально-методичної роботи, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету;

Коберник О. М., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики трудового і професійного навчання, директор Інституту природничо-математичної та технологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Лобода С. М., доктор педагогічних наук, професор, доктор габілітований, професор звичайний Вищої школи інформатики і прикладних наук (м. Лодзь, Республіка Польща).

Члени редколегії:

Безкоровайна О. В., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання іноземних мов Рівненського державного гуманітарного університету;

Вербець В. В., доктор педагогічних наук, професор, декан художньо-педагогічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету;

Войтович І. С., доктор педагогічних наук, професор кафедри інформаційно-комунікаційних технологій та інформаційних засобів навчання Рівненського державного гуманітарного університету;

Лісова С. В., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики професійної освіти Рівненського державного гуманітарного університету;

Литвиненко С. А., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету;

Карпенчук С. Г., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету;

Поніманська Т. І., кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і психології (дошкільної і корекційної), проректор з наукової роботи Рівненського державного гуманітарного університету;

Федяєва В. Л., доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Херсонського державного університету;

Шугаєва Л. М., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету;

Ящук І. П., доктор педагогічних наук, професор, декан факультету початкової освіти та філології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії;

Бісовецька Л. А. кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії і методики виховання РДГУ;

Дупак Н. В., кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії і методики виховання РДГУ.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 21161-10961Р.

Упорядники: проф. **Петренко О.Б.**, доц. **Ціпан Т.С.**

Науково-бібліографічне редагування: **наукова бібліотека РДГУ**

Рецензент: **Пустовіт Г.П.** - доктор педагогічних наук, професор, вчений секретар Відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України

Друкується за рішенням Вченої ради РДГУ (протокол №9 від 24 квітня 2015 р.)

Редакційна колегія не завжди поділяє точку зору авторів.

ЗМІСТ

Передмова	6
Бех І.Д. Особистість у контексті орієнтирів розвивального виховання	7
Пустовіт Г.П. Теоретико-прикладні складові інноваційного розвитку системи позашкільної освіти і виховання	14
Павелків Р.В. Структура, зміст та детермінанти морального розвитку особистості: ретроспекція та перспективи	24
Петренко О.Б. Інноватика у вихованні: засадничі положення	38
Карпенчук С.Г. Мета виховання як соціально-педагогічна стратегія	48
Криstopчук Т.Є. Особливості формування готовності вчителя до здійснення педагогічної діяльності та виховання учнів у країнах західної Європи	59
Лісова С.В. Проектування інноваційних педагогічних систем підготовки фахівців у галузі технологічної та професійної освіти	70
Литвиненко С.А., Кіт Н.В. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до естетичного виховання молодших школярів у процесі педагогічної практики: рефлексивний підхід	78
Баліка Л.М. Екстраполяція досвіду роботи шкільної бібліотеки у процесі розвитку інтересу до читання	86
Бісовецька Л.А. Українські мультфільми як засіб морального виховання дітей	93
Бричок С.Б., Павелків О.М. Роль психолого-педагогічної діагностики у проектуванні виховної діяльності педагога	103
Гринькова Н. Формування моральної вихованості молодших школярів: теоретичний та практичний аспекти	111
Дупак Н.В. Інноваційна діяльність як складова професійної компетентності майбутнього вчителя	119
Кособуцька Г.П. Організаційно-педагогічні умови національно-патріотичного виховання підлітків у позакласній роботі	127
Сергеєва Н.В. Соціально-психологічний аналіз проблеми ціннісно-орієнтованої активності молодших підлітків	139
Сойчук Р.Л. До проблеми сутності національного самоствердження особистості	147
Стельмашук Ж.Г. Екстраполяція досвіду виховання дисциплінованості учнів вітчизняних шкіл в умовах роздільного навчання (1943-1954 рр.) у сучасну систему освіти і виховання	157
Ціпан Т.С. Сюжетно-рольові ігри як засіб громадянського виховання	170

Доробки молодих науковців

Беднарська А.А. Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського щодо естетичного виховання: актуалізація досвіду	181
Вознюк М.О. Організація превентивного виховання в загальноосвітній школі: управлінський аспект	186
Єрмейчук В.І. Розвиток В. О. Сухомлинським індивідуалізованого підходу до важких дітей	192
Зінченко А.В. Морально-ціннісні орієнтації як умова формування гуманістичного спілкування молодших школярів	198
Зубок О.В. Засади розвитку креативних здібностей школярів	205
Карпович Ю.В. Психолого-педагогічні особливості виховання дисциплінованості учнів молодшого шкільного віку	212
Кличко А.О. Теоретичні основи виховання національної гідності молодших школярів у позаурочній діяльності	221
Кондратюк К.С. Проблема національного виховання учнівської молоді у педагогічних дослідженнях класиків української педагогіки	229
Конончук Д.В. Виховання у молодших школярів ціннісного ставлення до природи в позаурочний час	235
Корпан І.В. Обґрунтування та змістова характеристика готовності майбутніх вчителів початкової школи до роботи з інтелектуально обдарованими учнями	241
Марієн Ю.С. Зміст та особливості формування професійної компетентності майбутніх учителів початкових класів у процесі педагогічної практики	247
Мацько О.В. Виховне середовище як засіб формування культури здоров'я у молодших школярів	253
Нікітчук А.О. Вікові аспекти громадського виховання учнів молодшого шкільного віку	259
Полюхович М.І. Проблема формування національної самосвідомості учнів молодшого шкільного віку в науковому дискурсі	265
Сінокоп О.В. Формування гуманістичних цінностей у майбутніх вчителів початкових класів	274
Якимець М.Г. Проблема підготовки майбутніх учителів початкових класів до організації художньої творчості учнів	281
Відомості про авторів	287

Р. В. Павелків

СТРУКТУРА, ЗМІСТ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ: РЕТРОСПЕКЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті аналізуються основні аспекти дослідження морального розвитку особистості у філософії та педагогічній науці. Визначено провідну роль психології в розробці теорії морального розвитку і його діагностики. Характеризується суть понять «мораль» і «моральність» у вітчизняній науці та їх взаємозалежність. Визначено складові структури морального розвитку та проаналізовано кожний з визначених компонентів.

Ключові слова: моральний розвиток, мораль, моральність, особистість, моральні почуття і переконання, моральна поведінка, моральна свідомість, моральна самосвідомість, моральні цінності, моральні орієнтації.

Постановка проблеми. Моральний розвиток особистості – досить складний і суперечливий предмет дослідження. Складність полягає в неможливості віднесення феномена морального розвитку до певної і відокремленої від інших галузі знань. Феномен моральності аналізується одночасно багатьма науками – філософією, етикою, соціологією, педагогікою, соціальною психологією, психологією особистості [2]. Цей факт свідчить про присутність в одиничному прояві моральності закономірностей різного порядку, що і вимагає опрацювання проблеми на різних методологічних рівнях.

Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень. З точки зору філософії моральність фіксує те загальне, що властиве всім людям, оскільки моральність – це система ціннісних орієнтацій, нормативних вимог і способів формування людини [9]. У філософії моральний розвиток розглядається як процес поступового засвоєння суспільних норм, які визначають, що правильно і що неправильно. Моральний розвиток включає в себе формування моральних суджень і соціальну поведінку [4].

Така область філософського знання, як етика, досліджує систему моральних категорій, визначає їх зміст, структуру, взаємозв'язок між ними, з'ясовує питання про походження і функціонування моральності в соціумі. Засвоєння моралі виступає як відтворення особливої форми суспільної діяльності, що забезпечує поведінку відповідно до прийнятої в суспільстві ієрархії цінностей [5].

Педагогічна наука одним із своїх завдань бачить визначення шляхів і методів морального виховання дітей. Можна сказати, що педагогіка «працює» з конкретними моральними еталонами, що зумовлені соціальним замовленням, намагаючись відтворити їх через систему виховних впливів [14].

У вітчизняній науці терміни «моральність» і «мораль» часто вживалися як синоніми. Однак, мораль – це форма суспільної свідомості, це регуляція поведінки за допомогою строго фіксованих норм, зовнішнього психологічного примусу і контролю, групових критеріїв, громадської думки [2]. Моральність правильніше розглядати як характеристику психологічної структури особистості. Моральність – це сфера внутрішньої свободи особистості, коли громадські та загальнолюдські вимоги збігаються з особистими мотивами, це область самодіяльності та творчості людини. Моральність є загальною безумовною системою цінностей. Моральне становлення людини починається тоді, коли вона виявляється здатною усвідомлювати і вирішувати моральні проблеми. Моральне життя індивіда є процесом формування і подальшого його самоствердження як особистості [9].

Метою пропонованої розвідки є характеристика основних складових структури морального розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу. Психологія стикається з моральністю на рівні

психологічних механізмів, законів її становлення. Моральність виступає як проблема психології особистості, механізмів саморегулювання, як проблема становлення образу-Я, зокрема, морального-Я [1]. Як об'єкт психологічного вивчення мораль проявляє себе у формах почуттів, думок, уявлень і спонукань. Можна говорити про те, що моральність – це особлива форма, в якій усвідомлюється дійсність, свого роду картина світу, основними орієнтирами в якій є категорії совісті, добра, зла, відповідальності, правдивості, справедливості. У моральному розвитку особистості неабияку роль відіграє моральна рефлексія. В ситуаціях морального вибору звернення до власного Я здійснюється не задля свого піднесення або самоствердження. Інтенсифікація рефлексії є свідченням сумнівів щодо своєї позиції або вчинку, і це підтверджує діалогічність самосвідомості людини.

Рефлексія дає можливість глибокого аналізу ситуації спілкування, обґрунтування мотивації вчинків партнерів, встановлення та регулювання однакових моральних вимог щодо себе та партнера. Як зазначає І. Д. Бех, суб'єкту з розвиненою рефлексією властиві, перш за все сумніви щодо власної позиції та моральних якостей, прагнення до обґрунтування свого вчинку [2]. В ситуації, що передбачає вибір між своїми інтересами та благополуччям іншої людини, рефлексія дозволяє суб'єкту поглибити не тільки знання про себе, але й про психологію іншого, оцінити його стан як менш сприятливий, порівняно зі своїм, робити припущення щодо можливої реакції партнера на його дії.

В ситуаціях морального вибору рефлексія є не стільки зосередженням на собі, скільки засобом пізнання та об'єктивації образу Іншої людини. Реалізація особистісно значущих цілей, яку забезпечує саморегуляція поведінки, передбачає, в першу чергу, не власне благо, а благо іншої людини, яка сприймається як цілісна особистість.

Психологічне дослідження моральних категорій особистості має будуватися в руслі інтеграції різних наукових підходів. Так, філософія дозволяє звернутися до проблеми обґрунтування цілей виховання, що детермінують моральний розвиток, взаємини між індивідуальним і соціальним у процесі становлення особистості [9]. Тут же розглядається питання про модель морального розвитку особистості, її структури. Філософія бере на себе функцію наукового управління вихованням і вдосконалення технологій такого управління [5].

Однак, провідну роль в розробці проблеми морального розвитку особистості покликана зіграти психологія, точніше психологічна теорія морального розвитку і його діагностики. На жаль, саме цей напрям у психологічній науці ще не достатньо розроблений.

У порівнянні з філософськими дослідженнями проблемі морального розвитку особистості в психології присвячено менше робіт. Наявні роботи, в основному, відображають різні підходи до періодизації морального розвитку (Ж. Піаже, Л. Кольберг, Б. О. Миколайович та ін.), або ж формування окремих компонентів моральності (Л. І. Божович, В. С. Мухіна, С. Г. Якобсон, Є. В. Субботський та ін.).

На підставі аналізу наведених вище досліджень до структури морального розвитку можна включити такі складові:

- моральні почуття і переконання;
- моральну поведінку;
- моральні еталони;
- моральну свідомість;
- моральну самосвідомість;
- моральні цінності;
- моральні орієнтації.

Розглянемо зміст кожного з перерахованих компонентів.

Моральні почуття і переконання – це вищі почуття людини, що найбільш яскраво характеризують особистість. Вони відображають ставлення людини до оточуючих, а також виявляють ставлення особистості до власної поведінки в контексті переживання його відповідності еталонному. Моральні почуття, що досягають великого різноманіття, є

результатом складного розвитку уявлень людини про хороше і погане, про добро і зло.

Є. І. Кульчицька в роботі про формування і розвиток моральних почуттів відзначає тривалість і складність даного процесу, який відбувається протягом усього дошкільного віку.

На думку А. О. Люблінської [7], формування моральних почуттів тісно пов'язане з розвитком у дітей емоційного ставлення до навколишнього. Причому, спочатку виникає співпереживання радості, а потім уже – горя. Формування конкретного морального почуття – це його поступове становлення, перетворення з недиференційованої емоційної реакції в специфічне почуття. У старшому дошкільному віці моральні почуття поступово перетворюються в стійкі новоутворення особистості і проявляються в різних за формою ситуаціях. Таке стійке відчуття починає певним чином впливати на поведінку дитини, перетворюючись на мотив її поведінки.

Як зазначає С. Г. Якобсон [13], дитина не просто відчуває моральні почуття у зв'язку з вчинками оточуючих, ці почуття охоплюють усю її особистість. У ході пережитих переживань з'являються зміни в моральному досвіді дитини. В основі переживання моральних почуттів лежить поява в досвіді людини, в характері сприйняття їм навколишніх явищ життя таких моментів, які пов'язані з осмислення і усвідомленням його соціальних зв'язків з людьми.

Моральний розвиток пов'язаний з формуванням світогляду. У руслі даної проблематики були отримані важливі дані про структуру та психолого-педагогічні умови формування моральних переконань. Г. Є. Залеський зробив спробу виділити структуру переконань. Він вважає, що існують три основні підходи до цієї проблеми. Перший підхід – функціональний. Процес формування переконань простежується в рамках якоїсь однієї психічної функції. Другий – цілісний підхід, коли переконання розглядаються як єдність трьох компонентів – інтелектуального, емоційного і поведінкового. Третій підхід називається ціннісним і передбачає аналіз складу діяльності, що веде до формування переконань, виявлення механізмів засвоєння соціальних цінностей і переведення їх в особистісний план [9].

Цілком природно, що моральні почуття проявляються у дитини раніше, ніж моральні переконання. М. Г. Яновська [14] визначає моральні переконання як синтез знань про природне і моральне, почуття і вчинки. На її думку, в тріаді знання – почуття – поведінка саме почуття – центральна сполучна ланка. Знання про моральність внутрішньо приймаються людиною, якщо вони переживаються ним як цінність, тобто стають особистісно-значущими. У формуванні моральних переконань виключно важливу роль відіграють емоції. Без емоційного переживання моральний вчинок залишається або випадковим, або формальним. Моральні вчинки в більшості випадків пов'язані з оцінкою ситуації і вибором дій [14].

На думку С. Г. Якобсон [13], якщо дитина вже в ранньому дитинстві навчиться бачити і розуміти горе дорослого, страждання однолітка, і якщо у нього буде сформовано активне бажання допомогти цьому горю, то можна не сумніватися в розвитку у нього надалі доброти. Якщо дитина навчиться оцінювати свою поведінку, соромитися своїх поганих вчинків, то можна вважати, що його ставлення до оточуючих не обернеться злом.

Є. І. Кульчицька [5] вважає, що зміцнення моральних почуттів і формування моральних переконань створює своєрідний стержень особистості, який визначатиме її спосіб поведінки в життєвих ситуаціях. Залежно від сформованості моральних почуттів цей стержень особистості може мати різну спрямованість – від край егоїстичної, індивідуалістичної до високоморальної.

Як зазначає В. Вічева [4], зміст переживань виражає, насамперед, переважаючий тип ціннісного ставлення до дійсності.

Дитина повинна орієнтуватися в своїх уявленнях про моральність - в уявленнях про правильне і неправильне в поведінці людей, про хороше і погане в їх відносинах і зв'язках один з одним.

Однак, як зазначає Л. І. Божович [3], осмислене орієнтування у власних переживаннях і почуттях у дитини виникає в 7-річному віці. У цьому віці дитина починає розуміти, що означає «я радію», «я засмучуюся», «я добрий», «я злий». Це означає перехід почуття на вищий ступінь, коли воно тісно пов'язується зі свідомістю. Емоційні реакції дитини набувають самостійного характеру і виникають уже в силу усвідомленості дитиною сенсу ситуації. Такий взаємозв'язок утворює мотив поведінки, що визначає вчинки дитини. У тому випадку, коли дитина пояснює мотиви своєї поведінки, чітко проявляються його моральні орієнтації.

Моральна поведінка. Вважається, що моральна норма повинна дотримуватися не тому, що порушення її потягне за собою певний осуд зі сторони оточуючих, а тому, що людина сама переконана в їх необхідності, і це переконання дозволяє їй протистояти будь-яким зовнішнім впливам і внутрішнім спонуканням, що не відповідає цій необхідності [2].

В. С. Мухіна вважає, що молодші дошкільнята чинять відповідно до моральних норм тільки по відношенню до тих дорослих чи дітей, до яких вони відчують симпатію. У старшому дошкільному віці моральна поведінка дітей починає поширюватися на більш широке коло людей, які не мають з дитиною безпосереднього зв'язку [9]. Це обумовлено великим усвідомленням дітьми моральних норм і правил, розумінням їх дійсного значення.

Спочатку виконання моральних норм виступає для дитини лише як засіб підтримки позитивних взаємин з дорослими, які цього вимагають. Оскільки схвалення і похвала, які дитина отримує за хорошу поведінку, приносять їй приємні переживання, то саме виконання правил поступово починає сприйматися нею як щось позитивне і обов'язкове.

Надалі дитина починає виконувати моральні вимоги не заради того, щоб отримати схвалення дорослих, а заради самих цих вимог, об'єктивну необхідність яких вона уже здатна відчутти й усвідомити на власному досвіді. Виникнення моральної регуляції означає, що якщо раніше сенс, який мали для дитини моральні вимоги, лежав поза цими вимогами, то тепер він переміщається всередину їх. Подібне присвоєння моральних вимог дозволяє дитині бути відносно самостійною у взаємовідносинах з оточуючими [11].

Виникнення довільної поведінки – величезний стрибок у психічному розвитку дитини, що має вирішальне значення у формуванні її моральної свідомості. Однак, сама по собі поява правильної поведінки ще не створює моральної поведінки [10].

Л. І. Божович [3] виділяє два типи моральної поведінки особистості. Для першого характерним є те, що моральний вчинок виступає як результат більш-менш гострого конфлікту морального мотиву з іншими спонуканнями особистості. Така поведінка, з точки зору Л. І. Божович, є високоморальною, хоча ще не свідчить про завершеність морального формування особистості. Для іншого типу моральної поведінки характерним є перетворення (в процесі виховання) морального мотиву в потребу. Особливої уваги, на думку автора, заслуговує формування у дитини моральних звичок. Звичка відрізняється від уміння і навички тим, що, одного разу утворившись, вона надалі спонукає дитину до належної поведінки. Саме за правильної організації всього життя і діяльності дитини і відбувається злиття моральних почуттів і звичок зі знанням моральних норм і вимог.

Моральні ідеали. Згідно думки Д. Б. Ельконіна [12], на етапі дошкільного дитинства дорослий починає виступати перед дитиною як зразок поведінки. Дитина здатна діяти не тільки під безпосереднім контролем дорослого, але й без його прямої участі, коли дорослий виступає лише як орієнтовний «зразок». Виникнення первинних етичних уявлень розглядається як процес засвоєння зразків поведінки, пов'язаних з їх оцінкою з боку дорослих. На думку вченого, зразки поведінки дорослого і дорослих відносин відіграють істотну роль у формуванні власної дорослості у всіх її проявах: соціально-моральної, інтелектуальної, поведінкової. Ці зразки беруться з оточення дитини. Відповідно, наслідування зразків є одним з механізмів інтеріоризації вимог моралі.

Ідея про роль зразків в моральному розвитку дитини займає важливе місце в роботах Л. І. Божович [3], яка відмічає вікову динаміку зміни зразків, що орієнтують моральний

розвиток дитини і встановлює деякі особливості оволодіння дітьми цими зразками. До числа таких особливостей відносяться: обов'язкова реальна практика наслідування зразків, знайомство з моральними нормами лише опираючись на вже сформовані у дитини моральні почуття і звички. В її роботі зроблена спроба охарактеризувати функціональні системи, що визначають моральну поведінку дитини на різних вікових етапах.

У дошкільному віці першою такою системою стають внутрішні моральні інстанції. Л. І. Божович [там же], вважає, що прагнення слідувати вимогам дорослих, а також засвоєним правилам і нормам починає виступати для дитини-дошкільника у формі деякої узагальненої категорії, яку можна було б позначити словом «потрібно». Це і є, на її думку, першою мотиваційною моральною інстанцією.

Причину її виникнення автор бачить у прагненні дитини відповідати вимогам та очікуванням дорослих. Це функціональне утворення об'єднує дифузні емоційні переживання і неузгаальнені моральні знання. Виникнення наступної функціональної системи пов'язане з появою моральних ідеалів у формі духовного обличчя конкретної людини і виникненням таких моральних почуттів, як почуття власної гідності. Остання функціональна система характеризується появою моральних переконань і морального світогляду, тобто узагальненням та ієрархізацією моральних знань, що дозволяє людині свідомо керувати своєю поведінкою і лежить в основі моральної стійкості особистості.

О. О. Бодальов зазначає, що у кожної людини під впливом суспільства формуються загальні морально-етичні вимоги до інших людей і утворюються конкретні еталони, користуючись якими вона дає оцінку собі та іншим людям [9]. Всі ці еталони постійно збагачуються новими рисами, переосмислюються, стають все більш узагальненими. Однак це не змінює їх функції в процесі пізнання людьми один одного, як для дорослої людини, так і для дитини вони виконують роль «мірки».

Думка про те, що розвиток дитини здійснюється відповідно до культурних зразків (еталонів), стала однією з основних принципів підходу радянської психології до проблеми онтогенетичного розвитку. Цей підхід, як зазначалося раніше, розроблений групою авторів під керівництвом С. Г. Якобсон [13].

Моральна свідомість і моральна самосвідомість. У ряді філософсько-етичних досліджень ставиться питання про роль моральної свідомості та самосвідомості в плані саморегуляції особистості. О. Г. Дробницький, О. Г. Спіркін, О. І. Титаренко та ін. виділяють окремі категорії моральної свідомості та самосвідомості, в їх числі – відповідальність, сором, совість [5].

Наслідування моральних норм здійснюється у складній боротьбі мотивів. Свідомо і підсвідомо людина зважує всі «за» і «проти» при виборі того чи іншого вчинку. Це «зважування» і є роботою моральної свідомості особистості. Воно включає в себе весь попередній життєвий досвід особистості. Різні люди в одній і тій же ситуації поведуться по-різному. І ці відмінності пояснюються не просто особливостями середовища і виховання, вони багато в чому визначаються моральною позицією особистості. Перетворення громадської моральної вимоги у внутрішню моральну потребу особистості, узгодженість відповідальності і бажання в істотній мірі залежить від відповідної життєвої позиції особистості. І, навпаки, зріла особистість, що пройшла певний життєвий шлях, формує власну моральну позицію [11].

Моральна свідомість – це один з компонентів змісту свідомості людини взагалі. Вона відображає ступінь асиміляції особистістю притаманних суспільству моралі і моральності. Особливістю моральної свідомості є її глибоко особистісний характер.

Дослідники структури моральності (А. А. Гусейнов, О. Г. Дробницький та ін.) говорять про те, що здійснення морального вибору залежить від ступеня розвитку моральної самосвідомості [5]. Моральна самосвідомість сприяє організації діяльності особистості, її взаєминам з оточуючими. Моральна самосвідомість сприяє збереженню цілісності внутрішнього світу особистості, створює той моральний настрій, який допомагає їй у всіх

життєвих ситуаціях керуватися у своїй поведінці високоморальними мотивами, не порушувати єдність мотиву і вчинку.

Моральна свідомість і самосвідомість не є якоюсь даністю для людини на початку її життєвого шляху. Вищі регуляторні системи, до яких вони належать, формуються і розвиваються в процесі соціалізації – засвоєння і перетворення індивідом соціально-культурного досвіду. Самосвідомість розглядається як культурний феномен. «Я-образ», що увібрав в себе соціальні цінності, пов'язаний з функціями самопізнання, самооцінювання і саморегуляції поведінки.

Моральні цінності і моральна орієнтація. Будь-які відносини з іншими людьми засновані на деяких моральних принципах, моральних орієнтаціях, або цінностях, які були засвоєні людиною або вироблені протягом його життя [2].

Моральні цінності – це ціннісні норми, принципи, ідеали, а також поняття добра і зла, справедливості, щастя і т.п. В силу соціального значення дій людей, суспільство регулює їх поведінку за допомогою моральних відносин, пред'являє до людей духовно-моральні вимоги, ставить перед ними певні цілі, яким вони повинні відповідати. Звідси, у вчинках і виникає моральна цінність (позитивна чи негативна): дія, що відповідає моральним вимогам, є добром, а яка суперечить їм – злом [9].

Ціннісні орієнтації визначають цілі нашого життя, а моральні цінності – наші відносини з іншими людьми. Разом вони формують істотні моменти внутрішнього світу особистості і значною мірою визначають цілісний стиль життя людини. Формування моральних орієнтацій – це результат розвитку і виховання особистості. Тільки визнана цінність здатна виконувати найважливішу ціннісну функцію – функцію орієнтира поведінки. Формування моральних орієнтацій значною мірою обумовлено індивідуальним досвідом і визначається життєвими відносинами, в яких знаходиться особистість [7].

Отже, моральне життя особистості невіддільне від внутрішнього духовного розвитку. Як зазначає Н. А. Корнієнко, у цьому процесі велику роль відіграють етичні регулятори, уявлення про добро і зло, які дають людині загальні ціннісні орієнтації як в її ставленні до світу, так і у ставленні до самого себе [9].

Поляризація морально-етичних явищ навколо двох полюсів – добра і зла – одна з істотних закономірностей морального життя. Сама особистість не є незалежним автором понять про добро і зло. Особистість асимілює уявлення, що існують в даному суспільстві. Моральна орієнтація, як вважає В. Вічева [4], пропонує людині вибір між добром і злом, який він здійснює не в силу неминучої необхідності, а в силу свого власного розуміння цієї необхідності. Моральні орієнтації можна розглядати як суб'єктивне усвідомлення особистістю існуючого добра і зла.

Засвоєні самі по собі уявлення про добро і зло можуть скласти моральне знання людини. Моральний сенс речей – що є добро, і що є зло – стає детермінуючим фактором поведінки. Однак для формування моральної свідомості необхідним є залучення людини до такого роду життєвих проблем, де вона могла б реально здійснити засвоєні нею принципи моралі. Б. С. Братусь вважає, що психологія особистості повинна вивчати внутрішні механізми засвоєння законів про моральність, їх переходи в моральну свідомість.

Велике значення для розуміння моральних орієнтацій має розкриття детермінант морального розвитку особистості.

У психології особистості усталеним є положення про системну детермінацію розвитку особистості, в системі якої виділено три фактори: індивідуальні властивості людини як передумова розвитку особистості, соціально-історичний спосіб життя як джерело розвитку особистості і спільна діяльність як підстава здійснення життя особистості в системі суспільних відносин. Мова йде не про паралельні лінії програм життя особистості, а про складній взаємодії і про взаємозумовленості в ході розвитку людини.

Таким чином, можна говорити також про наявність внутрішніх і зовнішніх детермінант морального розвитку особистості. Внутрішня детермінанта представлена біологічною лінією

розвитку особистості, а зовнішня – соціально-психологічною. Ідея Л. С. Виготського про взаємозумовленості біологічної та соціальної детермінант розвитку, дозволяє оцінити не тільки внесок кожного фактору в характер розвитку, а й дає можливість визначити їх взаємозв'язок [9].

Внутрішня детермінанта морального розвитку складається зі спадкового чинника і особливостей інтелектуального розвитку особистості. Вітчизняна психологічна наука не заперечує ролі спадкового чинника в психічному розвитку дитини, але в той же час не абсолютизує його значення [6]. Спадковості відводиться роль передумови, становлення як справді людської психіки, так і індивідуальних варіацій в плані можливих нижніх і верхніх меж розвитку. Особливості інтелектуального розвитку дитини пов'язані з моральним розвитком, але важливе значення мають і зовнішні детермінанти, серед яких виділяють соціум, сім'ю і процес виховання.

Середовище, за Л. С. Виготським, – джерело розвитку. Однак середовище, культура – це, дійсно, тільки джерело. Будь-який елемент середовища може по-різному впливати на дитину, а може бути нейтральним. Таке розуміння ролі середовища в психологічному розвитку дитини призвело Л. С. Виготського до введення поняття «соціальна ситуація розвитку». Соціальною ситуацією розвитку визначається психічне життя людини на різних етапах його розвитку. Соціалізація передбачає засвоєння дитиною соціальних норм і цінностей, виконання вимог, пропонованих соціумом [10].

Моральний розвиток – це, насамперед, становлення моральних якостей особистості, необхідних для її соціальної взаємодії. І навпаки, взаємодія із соціальним середовищем під керівництвом дорослих дозволяє дитині «привласнювати» соціальний досвід. Діти особливо чутливі до моральних сторін життя суспільства і окремих людей, їх взаємовідносин, на базі яких формуються багато моральних якостей особистості дитини. Свій перший громадський досвід дитина набуває в сім'ї. Г. С. Якобсон зазначає, що почуття до батьків у дітей молодшого шкільного віку – почуття цілісне, в якому проявляється тільки позитивне емоційне ставлення: батьки є взірцем спеціального або мимовільного наслідування, джерелом, звідки діти черпають знання морального характеру [13].

В. В. Столін підкреслює, що батьки та інші дорослі можуть впливати на формування моральної свідомості дитини, не тільки транслюючи йому свій власний образ, а й озброюючи дитину конкретними оцінками і стандартами, до яких варто прагнути, а також зразками та ідеалами, на які варто рівнятися. Дитина сприймає деякі судження про себе і про інших людей, і це допомагає формувати категоріальну структуру уявлень про інших людей і про самого себе.

Моральне виховання має всезагальний характер, оскільки об'єктом морального регулювання є область відносин особистості і суспільства. Для здійснення будь-якої суспільно-корисної діяльності суб'єкт повинен володіти сукупністю моральних якостей. Тому моральне виховання в школі, в першу чергу, спрямоване на формування такої сукупності моральних якостей, яка необхідна для виконання будь-якої соціальної діяльності, і, перш за все, навчальної та трудової. Сенс виховання полягає в тому, щоб досягти відповідності між вимогами належної поведінки і внутрішньої готовності до цього. Необхідна ланка в процесі морального виховання – моральне просвітництво, мета якого – повідомити дитині сукупність знань про моральні принципи і норми суспільства, якими він повинен оволодіти. Усвідомлення і переживання моральних принципів і норм прямо пов'язане з усвідомленням зразків моральної поведінки і сприяє формуванню моральних оцінок і вчинків [2].

Дитина стає повноправним представником людської спільноти, тільки оволодівши тією чи іншою мірою людською культурою – цінностями, нормами, способами спілкування, еталонами і способами оцінювання [10]. Культура спочатку не виступає для дитини абстрактно, вона проявляється для неї в конкретному спілкуванні, в живій спільній діяльності, у вигляді зразків поведінки інших людей, їхніх прагнень і цінностей. Її зміст

відображається також у фільмах, книгах, особливо в казках. Долучаючись до конкретних людей у конкретних ситуаціях, уподібнюючись їхнім стосункам, дитина долучається до моральної культури взагалі. Проте різні люди несуть у собі різні погляди і різні цінності, тому, долучаючись до одних, він одночасно і диференціюється від інших людей, формуючи свої власні еталони, якими є поняття добра і зла. У свідомості дитини зовнішній вплив набуває індивідуального значення і, таким чином, формує суб'єктивне ставлення до нього. У зв'язку з цим формуються мотиви поведінки, прийняття рішення і моральний вибір дитиною власних вчинків [2].

Отже, на підставі аналізу наведених вище досліджень, можна стверджувати, що моральний розвиток – це складний феномен, системно детермінований і включає в себе ряд компонентів. Моральний розвиток дитини відбувається через сприйняття і усвідомлення змісту впливів, що надходять від батьків, педагогів і оточуючих людей, через переробку цих впливів у зв'язку з особистим моральним досвідом, його поглядами і ціннісними орієнтаціями.

Необхідно зазначити, що проблеми морального розвитку дитини знайшли своє відображення, розвиток і удосконалення у працях видатного психолога сучасності – академіка НАПН України, доктора психологічних наук, професора, директора Інституту проблем виховання НАПН України Івана Дмитровича Беха. І.Д.Бех створив особистісно-розвивальний підхід, що забезпечує сходження особистості до духовно-моральної культури людства, під його науковим керівництвом і консультуванням захищено більше 50 робіт з проблем розвитку і виховання особистості. Вважаємо, що внесок І.Д.Беха і його наукової школи у проблему визначення змісту, структури і детермінант морального розвитку особистості потребують окремої наукової розвідки, позаяк вони становлять значний і ще мало осмислений у контексті сучасності пласт психології виховання.

Список використаних джерел:

1. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихол. анализа / А. Г. Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
2. Бех І. Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі. / І. Д. Бех // Філософ. і соціолог. думка. – 1994. – № 3, 4. – С.172-184.
3. Божович Л. И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Л.И. Божович // Под ред. Д.И. Фельдштейна. - М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК» 1997. – 351 с.
4. Вичев В. Мораль и социальная психика / В. Вичев. – М.: Прогресс, 1978. – 357 с.
5. Дробницкий О. Г. Моральная философия. Избр. тр. / О. Г. Дробницкий // Под ред. Апресяна Р. Г. – М.: Гардарики, 2002. – 520 с.
6. Корниенко Н. А. Эмоциональные механизмы нравственного формирования личности / Н. А. Корниенко. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1993. – 247 с.
7. Люблинская А. А. О моральных представлениях и моральных привычках / А.А. Люблинская // Психология дошкольника. – М., 1997. – С. 296–302.
8. Моральные ценности и личность / Под ред. А. И. Титаренко, Б.О. Николаичева. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 175 с.
9. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості на завершальному етапі дитинства як наукова проблема. / Р. В. Павелків // Нова педагогічна думка. – 2006. – № 4. – С.78–83.
10. Почебут Л. Г. Социализация и индивидуализация личности / Л.Г. Почебут // Психология: итоги и перспектива / Под ред. А.А. Крылова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1996. – С. 94–95.
11. Прилуцкий Н. И. Нравственные потребности / Н. И. Прилуцкий. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 1999. – 208 с.
12. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин // Под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.
13. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей / С. Г. Якобсон. –

М.: Педагогика, 1984. – 143 с.

14. Яновская М. Г. Эмоционально-ценностные технологии нравственного воспитания / М.Г. Яновская. – Киров: Изд-во ВГПУ, 1998. – 93 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Asmolov A. G. Psihologija lichnosti: Principy obshhepsihol. analiza / A. G. Asmolov. – M.: Izd-vo MGU, 1990. – 367 s. (in Russian).
2. Bekh I. D. Moral'nist' osobystosti u psikhologichnomu rakursi. / I. D. Bekh // Filosof. i sotsioloh. dumka. – 1994. – № 3, 4. – S.172-184. (in Ukrainian)
3. Bozhovich L. I. Izbrannye psichologicheskie trudy: Problemy formirovanija lichnosti / L.I. Bozhovich // Pod red. D.I. Fel'dshtejna. - M.: Izdatel'stvo «Institut prakticheskoy psichologii», Voronezh: NPO «MODJeK» 1997. – 351 s. (in Russian).
4. Vichev V. Moral' i social'naja psihika / V. Vichev. – M.: Progress, 1978. – 357 s. (in Russian).
5. Drobnickij O. G. Moral'naja filosofija. Izbr. tr. / O. G. Drobnickij // Pod red. Apresjana R. G. – M.: Gardariki, 2002. – 520 s. (in Russian).
6. Kornienko N. A. Jemocional'nye mehanizmy npravstvennogo formirovanija lichnosti / N. A. Kornienko. – Novosibirsk: Izd-vo NGU, 1993. – 247 s. (in Russian).
7. Ljublinskaja A. A. O moral'nyh predstavlenijah i moral'nyh privychkah / A.A. Ljublinskaja // Psihologija doskol'nika. – M., 1997. – S. 296–302. (in Russian).
8. Moral'nye cennosti i lichnost' / Pod red. A. I. Titarenko, B.O. Nikolaicheva. – M.: Izd-vo MGU, 1994. – 175 s. (in Russian).
9. Pavelkiv R. V. Rozvytok moral'noyi svidomosti na zavershal'nomu etapi dytynstva yak naukova problema. / R. V. Pavelkiv // Nova pedahohichna dumka. – 2006. – № 4. – S.78–83. (in Ukrainian)
10. Pochebut L. G. Socializacija i individualizacija lichnosti / L.G. Pochebut // Psihologija: itogi i perspektiva / Pod red. A.A. Krylova. – SPb.: Izd-vo SPbGU, 1996. – S. 94–95. (in Russian).
11. Priluckij N. I. Npravstvennye potrebnosti / N. I. Priluckij. – Tambov: Izd-vo TGU, 1999. – 208 s. (in Russian).
12. Jel'konin D. B. Izbrannye psichologicheskie trudy / D. B. Jel'konin // Pod red. V. V. Davydova, V. P. Zinchenko. – M.: Pedagogika, 1989. – 554 s. (in Russian).
13. Jakobson S. G. Psihologicheskie problemy jeticheskogo razvitija detej / S. G. Jakobson. – M.: Pedagogika, 1984. – 143 s. (in Russian).
14. Janovskaja M. G. Jemocional'no-cennostnye tehnologii npravstvennogo vospitanija / M.G. Janovskaja. – Kirov: Izd-vo VGPU, 1998. – 93 s. (in Russian).

Аннотация. В статье анализируются основные аспекты исследования нравственного развития личности в философии и педагогической науке. Определено доминирующую роль психологии в разработке теории нравственного развития и его диагностики. Характеризируется сущность понятий «мораль» и «нравственность» в отечественной науке и их взаимосвязь. Определено составляющие структуры нравственного развития и проанализировано каждый из компонентов.

Ключевые слова: нравственное развитие, нравственность, личность, нравственные чувства и убеждения, нравственное поведение, нравственное сознание, нравственное самосознание, нравственные ценности, нравственные ориентации.

Summary. The aim of the article is to demonstrate psychological features of contents, structure and determinants of personality's moral development. Psychological research of becoming and developing of moral categories are done on the basis of integration of various scientific approaches such as philosophical, pedagogical and psychological. Being grounded on scientific researches of psychological mechanisms of forming personality's moral we defined the following contents of the structure of personality's moral development as moral feelings and beliefs, moral

behavior, moral standards, moral consciousness, moral self-consciousness, moral values, moral orientations. Particular attention is mentioned to internal and external determinants of personality's moral development where internal determinant is presented through biological line of personality's development and external by social and psychological line. It is noted that personality's moral development provides becoming of personality's moral qualities which are necessary for successful social interaction. The role of parents in forming of child's moral consciousness through transmitting of her own positive image and equipping a child with concrete assessments and standards to which he/she has to take and with standards which he/she has to reach.

Key words: personality, moral development, moral feelings, moral beliefs, moral behavior, moral standards, moral consciousness, moral self-consciousness, moral values, moral orientations.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2015